

Тема 2. Особливості методології наукового дослідження та її специфіка у дослідженні релігійних феноменів

Релігія складне і багатоманітне явище, вона інтегрована в різні сфери життєдіяльності людини, тому часто виділити її сутнісні характеристики проблематично. Саме слово «релігія» з латинської перекладається як благочестя, святиня, предмет культу, з чого можна зробити висновок, що це явище відноситься до чогось надприродного, вищого, святого, надлюдського.

Тому довгий час релігія на відміну від звичайних явищ та процесів, в силу своєї особливої «божественної» природи вважалась ірраціональною і, як наслідок, недоступною для наукового пізнання і аналізу. Тим не менш з розвитком науки релігія все ж стала об'єктом досліджень. Через складність самої структури релігії та різноманіття її проявів у дослідників з'являється можливість використовувати різні підходи, методи та прийоми для її дослідження. Але тут виникає проблема: чи можна використовуючи суто наукову методологію визначити сутність релігії?

Релігія це не тільки уявлення про надприродне, не тільки певний «ірраціональний» тип свідомості, це ще й реальне життя та дії людей – богослужіння, церковна організація, нарешті, це форми і принципи організації суспільного життя, що тією чи іншою мірою ґрунтуються на релігійних засадах.

Саме ці сторони релігії можна досліджувати науковими методами, адже центральною проблемою, або скоріше центральною темою більшості релігієзнавчих досліджень є взаємодія релігії і суспільства.

Взагалі всі наукові підходи до дослідження релігії можна, згрупувати у наступні два типи: 1. дослідник відчуває свій суб'єктивний релігійний зв'язок з об'єктом вивчення; 2. дослідник нейтральний по відношенню до об'єкта вивчення. До першого типу відноситься теологія і пов'язаний з нею комплекс дисциплін, до другого – соціогуманітарні дисципліни, які вивчають соціальні та культурологічні аспекти функціонування релігії в суспільстві (в тому числі і філософія).

Фундаментальна відмінність між теологією і іншим блоком релігієзнавчих дисциплін в тому, що теологія базується на переконанні в дійсному існуванні Бога чи надприродного, тобто теологія вивчає, якщо можна так сказати, самовияв його у світі. Інші соціогуманітарні дисципліни вивчають дії людей пов'язані з їх уявленнями про Бога чи надприродне, його існування і т.д.

Однак перед дослідниками завжди постає питання, про те як взагалі можна вивчати релігію з позиції нейтральності і об'єктивності, адже сама по собі релігія в значній мірі відноситься до сфери людської суб'єктивності.

По-перше основою будь-якої релігійної практики є індивідуальний внутрішній досвід і емоційно-чуттєве життя особистості. Таким чином, від суб'єктивно-особистісної компоненти у вивченні феномену релігії абстрагуватись майже неможливо. Крім того, у вивченні релігії часто доводиться стикатись не тільки з досвідом індивіда, але і з колективною, груповою релігійною практикою.

Розходження між об'єктивним і суб'єктивним баченням особливо велике при вивченні справжнього сенсу релігійних практик, ритуалів і церемоній. Для того, щоб зрозуміти внутрішню сторону релігійної практики, необхідно спостерігати її не зі сторони, а очима учасника, тобто в певній мірі перейти на суб'єктивну позицію.

Дослідження релігії можна також класифікувати на історично-дескриптивні і нормативні. Нормативні дослідження фокусуються навколо істинності постулатів релігії, прийнятності цінностей, що нею проповідуються та інших подібних аспектів.

Предметом історично-дескриптивних досліджень виступає структура релігії, її історичний розвиток, а також її функції та вплив на суспільство. Подібні дослідження, як правило, не оперують оціночними судженнями відносно змістовної сторони релігійних доктрин. На сьогоднішній день у вивченні релігії домінує саме дескриптивний підхід, хоч іноді описи релігійних феноменів включають елементи нормативного теоретизування.

На практиці кожна релігія, кожне релігійне вчення це окрема система чи сукупність систем, в котрих доктрини, міфи, ритуали, практики, почуття виступають пов'язаними в одне ціле. Тому для того, щоб зрозуміти процеси які відбуваються в цих системах необхідно враховувати і їх взаємозв'язок з іншими соціальними системами.

Написання будь-якої наукової праці вимагає використання різноманітних наукових принципів та методів, що й дає нам змогу вважати дослідження достатньо обґрунтованим.

Наприклад, за допомогою **принципу об'єктивності** – (оцінка зовнішнього світу, спрямована на сприйняття його таким, яким він існує, незалежно від інших концепцій) дослідники намагаються не допускати викривлень у сприйнятті такого явища як релігія. Будучи вихідним принципом, він передбачає сувору об'єктивність, конкретно історичний розгляд предмета, неприйняття абстрактних стереотипів, уявлення в чорно-білих тонах явищ релігії чи вільнодумства. Вимагає науково обґрунтованих положень, встановлених фактів, уникнення тенденційності.

Культурологічний принцип дає змогу розглядати релігію, релігійну філософію, вільнодумство в контексті розвитку духовної культури. А релігієзнавство займається вивченням своєрідних сфер духовної культури в історичному та сучасному аспектах, вирішуючи низку проблем: з'ясовує особливості релігії як феномена культури, властивості релігійно-культурних утворень, специфіку релігійної філософії, своєрідність різних проявів вільнодумства в духовному житті суспільства та особистості.

Використання **антропологічного принципу** зосереджує увагу на аналізі світоглядних питань в аспекті проблем буття людини, суті, мети та змісту її життя, смерті й безсмертя, тобто в руслі філософської антропології.

Принцип толерантності й терпимості передбачає діалог релігійних і нерелігійних світоглядів про людину, суспільство, світ. Це стосується пояснення основ буття природи, суспільства, людини, економіки, політики, права, моралі, мистецтва, психіки, свідомості та ін. Вихідні засади релігійних і

нерелігійних світоглядів різні. Різняться в них і пояснення процесів та подій, що стосуються людини, природи, суспільства. Але економічні, екологічні, моральні, естетичні, соціально-політичні та інші ідеї, цінності можуть бути близькими.

Принцип правового забезпечення свободи совісті має загальнофілософський, теологічний, етичний, політологічний і правознавчий аспекти, передбачає за людиною право сповідувати певну релігію чи не сповідувати жодної, відправляти чи не відправляти релігійні культури і відповідно організовувати наукові дослідження цих явищ і процесів.

Дотримуючись **принципу системності**, який вимагає відокремлення зовнішньої та внутрішньої сторін матеріальної системи, її сутності та правил, виділення різноманітних сторін предмета, їх єдності, розкриття їх форми та змісту, елементів та структури, випадкового та необхідного; досліджується структура релігії її практик та закономірності їх існування.

За допомогою **принципу історизму** – (світоглядний принцип пізнання, який поєднує у собі наукову сторону, яка спрямована тільки на об'єкт, з аксіологічною стороною, яка вводить у пізнання ціннісний підхід людини, діяльність людини, її зацікавленість) вивчається історія становлення та складний процес еволюції основних форм релігії, релігійних практик та їх дослідження в наукових працях.

Також при вивченні релігії користуються таким методом як **системний підхід**. Адже системний підхід орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому та зведення їх в єдину теоретичну картину. Саме користуючись системним підходом з'являється змога розглянути релігію, релігійну свідомість та релігійні практики як невід'ємний елемент соціокультурного простору, і не зважаючи на існування різних підходів до вивчення цього явища окреслити єдину теоретичну картину його аналізу.

Важливим в розробці релігійної тематики є **функціональний метод**. Його прихильником серед дослідників релігійних феноменів був Е. Дюркгейм. Він вважав, що при вивченні релігії, потрібно орієнтуватись на те, щоб виокремити найпростішу із всіх відомих її форм. Е. Дюркгейм говорив, що простота організації такої “первинної” релігії повинна сприяти виявленню таких структурних елементів, які в більш ускладненій формі з необхідністю присутні в кожній із існуючих релігій, а також дозволяють виявити причини функціонування релігійних уявлень та вірувань у суспільстві.

Таким чином, виділивши найпростіші релігійні вірування та практики можна аналізувати різні релігійні явища та процеси. Але все таки цей метод потрібно використовувати обмежено адже теорія Е. Дюркгейма більш підходить до аналізу “примітивних” простих у своїй організації суспільств. В складних за своєю організацією сучасних суспільствах цей метод менш корисний, бо вважається, що в них вірування та вчення більш важливі ніж ритуали та практики.

Але, на нашу думку, зовсім відкидати цей метод не потрібно, тому що багато новітніх релігійних організацій акцент у своїй діяльності ставлять саме на ритуали і практики.

Необхідно згадати також **метод структурного функціоналізму**. Як свідчить сама назва структурний функціоналізм виділяє у явищах, що вивчаються, стійкі структури та функціональні зв'язки між ними.

Під структурою розуміється сукупність стійких зв'язків між частинами об'єкта, які забезпечують його тотожність самому собі. Саме завдяки наявності в об'єкті структурних пропорцій або ж входження його в якість певної частини в надструктуру ми маємо можливість називати його незмінним ім'ям, хоч він і піддається нескінченним поточним змінам. Під функцією розуміється повторювана дія, специфічна роль будь-якого елемента або системи.

Яскравим представником структурного функціоналізму був А. Радкліфф-Браун. Релігія та перш за все релігійна та ритуальна практика розглядається ним як елемент соціальної структури, який забезпечує соціальну згуртованість. Таким чином, для того, щоб соціальна система могла існувати, вона повинна вирізнятися "певним рівнем функціонального узгодження". По-друге, соціальні норми, які в ній виступають повинні бути сконструйовані таким чином, щоб не створювати конфліктів, які б руйнували інтегральність існуючої структури. По-третє, соціальна структура повинна постійно підтримувати свою ідентичність.

Саме в рамках структурного функціоналізму працював і Т. Парсонс, який намагався з'ясувати, що ж представляє собою релігійна організація людського життя. Також Т. Парсонс говорив про те, що релігія повинна розглядатись в контексті еволюціонуючого суспільства, яке підвищує свою адаптивну здатність в результаті функціональної диференціації і ускладнення соціальної організації.

За допомогою цього методу дослідники намагаються виявити структуру релігії, релігійної свідомості релігійних практик та релігійних організацій, а також функціональні зв'язки між ними. Користуючись ним можна також виявити яке місце релігія займає в соціокультурному просторі суспільства і як вона взаємодіє з іншими соціальними інститутами.

Також дуже цікавим підходом до дослідження релігійних феноменів є **компаративістський метод** М. Вебера, який включає в себе використання так званих "**ідеальних типів**" – це опис універсальних характеристик того, чи іншого соціального інституту, тієї чи іншої системи вірувань, так ніби вони існують в чистій формі, не підпадаючи під вплив, інших елементів, які створюють унікальний історичний комплекс. Користуючись компаративістським методом М. Вебер встановив наявність зв'язку між протестантизмом і розвитком капіталізму. В своїй фундаментальній праці "Протестантська етика і дух капіталізму" він проаналізував роль кальвіністського світогляду "поюстороннього аскетизму" в створенні трудової етики і раціональної життєвої дисципліни, в розвитку прагнення до накопичення, без яких капіталізм був би не можливий. Таким чином М. Вебера можна назвати основоположником компаративістських (порівняльних) досліджень релігії.

Але більш цікавим, на нашу думку, є **історико-компаративістський** (порівняльно-історичний) метод, який базується на основі тієї чи іншої спільної парадигми соціальної структури і дозволяє дати аналіз декількох одиничних випадків та перевірити ті чи інші конкретні гіпотези.

В кінці 60-х років ХХ століття свого розвитку набув **феноменологічний напрям** в дослідженнях релігії. Його основні представники Е. Гуссерль, П. Бергер, Н. Луман та інші, розглядають суспільство та соціальні інститути як продукти інтерсуб'єктивної свідомості людей. Ними пропагується плюралізм «соціальних реальностей», але головною оголошується «реальність повсякденного життя» над якою виникають надбудови у формі «символічних універсумів» до яких і відноситься релігія. Крім того, цей напрям цікавий тим, що в ньому широко використовується принцип «інтенціональності» свідомості тобто її направленості на певний предмет, що дозволяє відійти від питання про реальність чи ілюзорність предмету релігійної віри. Цей підхід має очевидні переваги при вивченні символічних компонентів релігійної свідомості та релігійної практики, але одночасно в ньому спостерігається заглиблення в культурологію та філософію, що може знайти своє відображення у виникненні труднощів при підборі емпіричних методів дослідження.

Ми розглянули теоретичні підходи до вивчення релігії, її структури та функцій, необхідно зазначити, що більшість релігієзнавчих наук використовують суто теоретичні методи пізнання, але є і такі, що схильні спиратись на емпіричні дані, наприклад соціологія та антропологія релігії.

Аналізуючи будь-яку форму релігії, релігієзнавство використовує окрім методологічних підходів певний **категоріально-термінологічний апарат**:

1) загально філософські та соціально-філософські категорії: буття, свідомість, пізнання, відображення, символ, істина, омана, фантазія, суспільство, матеріальне і духовне виробництво, культура, відчуження;

2) загальнонаукові терміни: структура, система, функція, закон, роль та ін.;

3) конкретні наукові терміни: епоха, право, ілюзія, віра, почуття, настрої, страждання, спілкування, мова, життя, смерть;

4) спеціальні релігієзнавчі терміни: релігія, теологія, релігійний культ, церква, конфесія, храм, молитва, теїзм, деїзм, пантеїзм, атеїзм, скептицизм. Особливе місце посідають терміни: Бог, ангел, пекло, рай, привид, карма тощо, які в науці мають інше значення, ніж в релігії;

5) терміни, які відображають процеси трансформації релігії: сакралізація, секуляризація, розвиток і еволюція релігії, церквоутворення, сектоутворення, детеологізація, модернізація, деміфологізація.

Соціології взагалі притаманна комплексність у підході до вивчення продуктів суспільного життя в цілому та релігії зокрема, поєднання методологічного, методичного та емпіричного аспектів аналізу цих феноменів.

Соціологія як позитивна наука зосереджується на тому, що можна спостерігати і перевірити. Вважається, що тільки емпіричні дані можуть

підтвердити або спростувати будь-яке твердження і тільки аналіз отриманої первинної соціологічної інформації може бути підґрунтям для подальшого теоретизування. Отже соціолог повинен спочатку отримати емпіричні дані і, тільки володіючи ними, будувати теоретичні моделі.

При вивченні релігії для соціолога важливими є сукупність актів поведінки індивідів і груп, а також вербальних дій людей і продуктів їхньої діяльності як матеріальної так і духовної, тобто те, що роблять, висловлюють і думають люди.

Отже, предметом вивчення для соціології релігії є насамперед доступна для дослідника поведінка людини чи спільноти в широкому сенсі слова, пов'язана з релігійними віруваннями, у тому числі її діяльність (вчинки, відмова від дій, твердження або мовчання тощо), а також чинники, охоплені цією діяльністю (середовище проживання, існуюча ієрархія у суспільстві, взаємна залежність світського та релігійного життя та ін.).

Поза увагою соціолога залишається той об'єкт на який безпосередньо спрямована суб'єктивна релігійна поведінка: надприродне, Бог. Але не можна сказати, що в результаті цього соціологічне знання про релігію стає поверховим і неповним і що соціологія ігнорує саму суть релігійного феномену. З цього приводу релігієзнавець В. Лубський, пише, що виходячи з емпіричних даних соціологія релігії прагне до пізнання реальних конкретних зв'язків, взаємодій, інститутів, проникаючи в сутність соціальних явищ, розкриваючи релігію як соціальний феномен, до її першооснов.

Але тут також потрібно зазначити, що плідність соціологічного аналізу релігії багато в чому залежить від операціоналізації об'єкту та предмету дослідження. Саме операціоналізація дозволяє досліднику розкласти на основні елементи, зафіксувати та проаналізувати окремі сторони досліджуваного явища чи процесу, вона стає перехідною ланкою від теорії до емпірії.

Тож розглянемо основні методи дослідження релігії та релігійної практики на емпіричному рівні.

Взагалі соціологія релігії використовує досить широкий арсенал емпіричних методів дослідження серед яких методи опитування (в різних варіаціях), спостереження, експерименту, експертних оцінок, контент-аналізу та багато інших, ми ж в цій статті проаналізуємо тільки деякі з них.

Важливим методом соціологічного дослідження релігії є спостереження. У соціологічному дослідженні під спостереженням мається на увазі метод збору первинних емпіричних даних, котрий полягає у свідомому, цілеспрямованому, систематизованому, безпосередньому сприйнятті й реєстрації соціальних фактів, які можна проконтролювати й перевірити.

Головною перевагою безпосереднього спостереження є те, що воно дозволяє фіксувати події та елементи людської поведінки в момент їх здійснення, в той час як інші методи збору первинних даних базуються на попередніх або ретроспективних судженнях індивідів.

Спостереження як метод застосовується тоді, коли інформація, яка необхідна досліднику, не може бути отримана ніякими іншими способами. Що є характерною ознакою вивчення релігійних феноменів. Спостереження використовується як джерело інформації для побудови гіпотез, служить для перевірки даних, отриманих за допомогою інших методів.

Метод спостереження в соціології класифікується за такими принципами: за мірою формалізованості (стандартизоване й нестандартизоване спостереження), залежно від ступеня участі дослідника в ситуації, що вивчається (включене та невключене), за місцем проведення, умовами організації спостереження (польове й лабораторне), за регулярністю проведення (систематичне, епізодичне й несистематичне спостереження) тощо. Зазвичай всі ці характеристики зазначаються в програмі та інструментарії того чи іншого конкретного дослідження.

При використанні методу спостереження в дослідженні релігії та релігійної практики, корисно за допомогою стандартизації процедури, вирішити які елементи досліджуваної ситуації будуть мати найбільше значення і зосередили увагу саме на них.

Також специфічною рисою спостереження є те, що воно проводиться у природних, звичних для дійових осіб умовах, цим досягається більший рівень достовірності отриманої інформації.

Найбільш поширеним методом збору соціологічної інформації є опитування. Опитування передбачає, по-перше, усне чи письмове звернення дослідника до певної сукупності людей — респондентів із запитаннями, зміст яких репрезентує проблему, що вивчається, на рівні емпіричних індикаторів, по-друге, реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію.

Метод опитування корисний у встановленні кореляцій між тими або іншими специфічними рисами релігійності й певними соціокультурними настановами особистості, але для встановлення більш глибоких причинних зв'язків необхідні додаткові дані, які зазвичай отримуються за допомогою методів статистичного аналізу, спостереження, експертного опитування і т.д. Головним недоліком цього методу є те, що існує розбіжність між думками респондентів та їх словесним вираженням. Тому тут дуже важливим моментом є інтерпретація дослідником, отриманих у результаті опитування даних.

Але в цього методу є важливі переваги: він дозволяє охопити велику кількість респондентів, що дає досліднику змогу більш точно відображати генеральну сукупність.

Метод експертних оцінок — це практично один з різновидів методу опитування. Головною особливістю цього методу, яка відрізняє його від масового опитування, є те, що як респонденти тут виступають особи, найбільш компетентні у досліджуваній проблемі, тобто експерти. Це й визначає техніку збору інформації, її аналізу та використання.

Вже на етапі розрахунку вибірки, визначення її обсягу можна відзначити відмінність у підходах до формування вибірки при масових та експертних опитуваннях. При масових опитуваннях практично, чим більшою є вибіркова

сукупність, тим краще, критерієм є репрезентативність, достатня для розв'язання завдань дослідження. В експертному ж опитуванні, при збільшенні кількості осіб, зарахованих до експертів, якість інформації не поліпшується, а погіршується. Експериментально визначено, що це відбувається, коли кількість експертів перевищує 25-30 чоловік (а іноді й 10). Звичайно, це пов'язане з проблематикою дослідження, але справжніх фахівців, здатних бути експертами, не так багато.

Метод експертних оцінок може бути досить ефективним в соціології релігії, для виявлення сучасного стану досліджуваної проблеми та для прогнозування тенденцій її розвитку в майбутньому.

Нажаль, в соціології релігії майже не застосовується когортний метод дослідження. Когорта сама по собі – група респондентів з якими відбуваються одні і теж події в рамках одного часового проміжку. Тому ефективність цього методу найбільша для досліджень в період трансформаційних процесів у суспільстві. Ми вважаємо, що цей метод має значні переваги при дослідженні релігії. Адже роль релігійних інститутів зростає тоді, коли в суспільстві відбуваються трансформації, які впливають на глибинні пласти людської свідомості, змінюючи культурні цінності, моральні та соціальні норми. Саме в цей період нестабільності зростає звернення до релігії громадян, бо релігія забезпечує мінімальний рівень стабільності в соціальному хаосі.

Використовуючи когортний метод можна, наприклад, розглянути еволюцію релігійних поглядів, практик, настанов і т. д. на прикладі декількох поколінь.